

Den borgerlige revolution i Danmark i slutningen af det 18. århundrede

AF

BENITO SCOCOZZA

Danmark er et land med runde og bløde former, og det danske folk er et mildt folk.

Danmarkshistorien er ét stort bevis herfor. Vel har der gennem tiderne været strid og uenighed, men tingene er blevet ordnet i mindelighed. Ligesom i andre lande har der været rige og fattige. Men for Danmark gjaldt dog altid det særlige, at få havde for meget og færre for lidt. Og var det ved at gå galt, var en del af befolkningen ved at få det mere ilde end godt var, var der altid vise mænd inden for regeringen, som rettede tingene op.

Særligt berømte blev de retsindige mænd, som i 1780'erne sikrede fæstebøndernes retsstilling, afskaffede stavnsbåndet og begyndte at løse de forkuede bønder fra det århundredgamle jordfællesskab, som efterhånden blot fungerede som en klods om benet på dem, der sukkede efter en ordentlig udnyttelse af den frugtbare danske landbrugsjord. Bernstorff, Reventlow, Colbjørnsen og naturligvis ikke mindst kronprins Frederik satte med landboreformerne en lavine i gang. Men en dansk lavine naturligvis, som bevæger sig langsomt og sindigt, og som ikke drager død og fordærv med sig.

Bonden blev fri, og efterhånden voksede hans selvfølelse, så han i 1840'erne kunne gå sammen med og lade sig lede af åndsfrihedens og nationalitetens fornemste fortalere i bestræbelserne på at fjerne den nu forældede enevælde. Det danske folk – i hvert fald nogle inden for den mandlige del af den – var blevet modent til at styre sig selv. Til at få en fri forfatning. Og samtidig havde folket fået styrke til at forsvare sin egenart, sin danskhed, mod den pågående fortyskning, som sydfra truede det gamle danske grænseland syd for Kongeåen.

Og med glæde gav den folkekære Frederik VII Juni-grundloven, der skulle blive grundlaget for sikringen af folkets friheder og rettigheder. Vel var der halsstarrige konservative, som søgte at underminere og tilbage-

trænge den nye frihed, men folkestyret var kommet for at blive og endeligt sejre. Det skete i 1901, da Christian IX bøjede sig for kravet om, at parlamentarismen skulle være regeringsskik.

En epoke med social revolution?

Fra 1780'erne til det første årti af det tyvende århundrede er der kun lidt mere end hundrede år. Men i de hundrede år skete der større omvæltninger af og i det danske samfund, end der var sket i århundrederne forud for 1700-tallets to sidste årtier.

Skal man tro de traditionelle forestillinger – og det er dem, der her indledningsvis er trukket op – gik det hele stille, glidende og fredeligt for sig. Danmark er gået gennem en rolig og i det store og hele ubrudt udvikling fra at være et feudalt samfund med herremænd og fæstebønder som de dominerende klassemodpoler til at blive et kapitalistisk samfund med kapitalister og lønarbejdere som de nye altdominerende klassemodpoler. På ét hundrede år.

Denne fornemmelse af, at dansk historie er uden de skarpe hjørner, har ofte givet marxistisk-sindede historikere mindreværdskomplekser. Hvorfor fanden kan Danmark ikke præstere en fransk revolution? Selv schweizerne har haft deres borger- og klassekrige! Ja, selv schweizerne, men ikke danskerne. Siden Grevefejden for snart et halvt årtusinde siden kan det danske folk kun fremvise en blanding af fredsommelighed og tålmodighed, og alligevel er også Danmark gået fra én samfundsformation til en anden. Et kvalitativt spring, men åbenbart uden brud . . .

Lidt sky læser marxisten Marx' ord fra det berømte og fortolkningsgennemtyggede forord til »Kritikken af den politiske økonomi«: »På et vist trin i deres udvikling kommer samfundets materielle produktivkræfter i strid med de forhåndenværende produktionsforhold, eller, hvad der kun er det juridiske udtryk for det samme, med de ejendomsforhold, inden for hvilke de hidtil har bevæget sig. Fra at være produktivkræfternes udviklingsformer slår disse forhold om til at blive lænker for dem. Der indtræder da en epoke med sociale revolutioner«. (Marx/Engels: Udvalgte skrifter I, Kbh. 1952, 356).

En epoke med sociale revolutioner . . .! Hvor findes den epoke i Danmarks historie? Mellem 1780'erne og 1900? For ikke at ende som lommeuld i den socialdemokratiske historieforståelse har marxister i deres mere eller mindre stille sind gjort især Junigrundlovens indførelse til en mere revolutionær omvæltning, end den egentlig var. Talte man ikke i de dage om fortvivlelsens selvhjælp? Truede man ikke ret så kraftigt med, at det i Danmark kunne gå, som det netop var gået i revolutionens

Frankrig? Og dog var det mest revolutionære ved »1848« vel i virkeligheden – hvis man skal tale om revolution i traditionel forstand – at den slesvigholstenske bevægelse rejste sig til væbnet kamp mod den danske undertrykkelse.

Det skal naturligvis ikke nægtes, at marts-dagene betød et væsentligt og for overbygningens indretning afgørende gennembrud for det borgerlige demokrati. Men at kalde marts-begivenhederne for en revolution er at gøre en historisk myg til en elefant ud fra en misforstået og indsnævret opfattelse af, hvad der egentlig forstås ved – for nu at bruge Marx' ord – en »epoke med sociale revolutioner«.

Begrebet revolution

I marxismens idéhistorie er der to elementer, der – indbyrdes afhængige – har været med til at danne begrebet om, hvad en revolution er.

Det ene element er den rolle, Oktoberrevolutionen i Rusland 1917 har spillet for marxister gennem tiden. Uanset varierende opfattelser af denne revolutions karakter, betydning og resultater, har den for generationer stået som selve sindbilledet på en revolution, på en omvæltning fra bund til top, hvor de undertrykte klasser omstyrkede det bestående og oprettede en kvalitativ ny statsmagt. Det andet element, der har været med til at danne revolutions-begrebet, er udsprunget af striden mellem reformister og revolutionære, en strid, som Oktoberrevolutionen yderligere skærpede.

Den reformistiske opfattelse går som bekendt ud på, at det er muligt at nå socialismen ad fredelig vej gennem en udnyttelse af de borgerlige parlamentariske organer. Her overfor står den revolutionære, at borgerskabet, når det trænges op ad muren, vil anvende vold mod arbejderklassen, således at arbejderklassen selv må bruge revolutionær vold for at omstyrte det bestående magtapparat og etablere sit eget. Både Oktoberrevolutionens praksis og den revolutionære marxismes afstandtagen fra reformismens syn på vejen til socialismen har været vigtige, ja vel de vigtigste, bevidsthedsdannende elementer i revolutionsopfattelsen.

Med denne opfattelse i baghovedet har man i den politisk-ideologiske kamp mod den socialdemokratiske reformisme anstrengt sig for at eftervise, at det aldrig i historien er forekommet, at en klasse godvilligt har givet magten fra sig, at magten derfor måtte erobres voldeligt ret over for de herskendes vold, og at statsapparatet måtte sønderknuses og erstattes af de sejrendes nye statsmagt. Var det ikke det, Marx »lærte« os gennem sin analyse af »Pariserkommunen«, og som til fulde blev bekræftet af Oktoberrevolutionen?

Hele denne polemik mod reformismens positioner medførte, at man i sin iver efter at fremlægge historiske analogier rettede blikket mod fortidens borgerkrige og barrikadekampe, og ikke mindst den engelske revolution i 1640'erne og især den store franske revolution fra 1789 blev trukket frem som uimodsigelige beviser på, at historien gav antireformisterne ret. Men den anakronistiske tilbageplantning af et revolutionsbillede, der er skabt af Oktoberrevolutionen og kampen mod reformismen, er – som det allerede er omtalt – umulig at gennemføre i forhold til dansk historie. Det har naturligvis fornøjet radikale, socialdemokratiske og andre »anti-revolutionære« ideologer. For tilbage er så forestillingen om, at det danske folk altid har optrådt hyggeligt og kompromisvilligt, at klasserne har kunnet tale sig til rette, og at Danmark er nået så langt, som det er nået, netop fordi klassesamarbejdet har præget historiens gang.

Modsætningen mellem den klasseforsonende og evolutionistiske opfattelse på den ene side og overivrige forsøg på at finde halve eller hele franske og russiske revolutionære situationer i dansk historie på den anden side er imidlertid en falsk modsætning. Og afliver man ikke denne modsætning, vil det være umuligt at få greb om de specifikke klassekampstræk, der fra slutningen af det 18. århundrede og til begyndelsen af det 20. skaber de afgørende omvæltende brud, som bringer hele det danske samfund fra feudalismen til kapitalismen.

Den økonomi-logiske synsvinkel

Men før klassekampstemaet behandles, vil det være rimeligt at se på den modsatte 'grøft' af den netop omtalte – hvad man kunne kalde – 'revolutionsromantiske' tilgang til overgangsproblematikken. Denne 'grøft' kan kaldes den 'økonomistisk evolutionistiske' – når nu stemplerne er kommet frem.

Bag det drabelige begreb gemmer sig et syn på overgangen, der oprindeligt blev grundlagt af liberalisten Falbe-Hansen i afhandlingen »Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne« fra 1889, men som også har inspireret marxistisk forskning. (Jvf. bl.a. Guldager i: Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse, bd. III, 1977).

Synspunktet er følgende: I løbet af det 18. århundrede blev det mere og mere klart, at landboøkonomien blev dårligere og dårligere. Det skadede godsejerne, ikke mindst da gode konjunkturer satte ind. Og det skadede staten, som fik sit skatteunderlag reduceret. Godsejerne, i hvert fald de mere fremsynede af dem, fandt ud af, at problemerne ikke kunne løses gennem en yderligere udbytning af bønderne inden for det rådende

agrartekniske system. Der var ingen muligheder for produktivitetsforøgelse inden for dette system, og grænsen for bøndernes ydeevne (eller måske bedre: -lyst) var nået. Ergo måtte man af simple rentabilitetsgrunde se sig om efter nye metoder, og det førte så til de store landboøkonomiske diskussioner, der startede i 1750'erne.

Resultatet af denne debat og af statens og de progressive godsejeres overvejelser blev, at man for at rette op på økonomien måtte gennemføre reformer, som førte til øget produktivitet. Deraf fulgte så de store landboreformer, hvor udskiftningen var et helt centralt element kombineret med omformningen af godsdriften til kapitalistiske storbrug, der var baseret på landlønarbejdere.

Landboreformerne og disses nedbrydning af det feudale godsejerfæstebondesystem ses således som en følge af en slags økonomisk logik, der tvinger de besiddende til at indse, at det ikke går længere på den gamle måde, og for at fremme den økonomiske vækst til egen fordel justerer de så de samfundsmæssige rammer for økonomien.

Undertiden kan den økonomi-logiske forklaringsmodel ligefrem antage en teleologisk karakter, når det f.eks. hedder: »Men med markedskonomiens udbredelse blev disse bånd (bl.a. fæste- og laugssystemet. Min anm.) en hæmsko, og der stilledes nu krav fra den dominerende godsejerklasse og storhandelen, bifaldet af de ledende i statsstyret, om statsindgreb, for at etablere den nye kapitalistiske produktionsmådes retslige grundlag, nemlig den private ejendomsret og den frie konkurrence«. (Min udh.) (Busck m.fl.: Klassestrukturen i Danmark. Den jyske historiker, nr. 3-4, 1973-74, s. 30).

På mange måder er den økonomi-logiske forklaringsramme, som her er beskrevet, en økonomisk-historisk parallel til det traditionelle idealistiske syn på reformerne, som er opridset i denne artikels indledning. Både den mekanisk materialistiske og den idealistiske forklaringsmodel tager sit udgangspunkt i, at det var samfundspyramidens topfolk, som erkendte, at det var nødvendigt at justere samfundsforholdene i overensstemmelse med udviklingens krav. Forskellen er – groft sagt – blot den, at de mekaniske materialister tager deres udgangspunkt i godsejernes forståelse for, hvad der gavner dem selv økonomisk, mens idealisterne tager deres udgangspunkt i, at de retsindige og oplyste godsejere og embedsmænd handler ud fra en medlidende indlevelse i bøndernes usle kår og manglende frihed.

Med andre ord: Hvor den 'revolutionsromantiske' synsvinkel leder med lys og lygte efter voldsomt skærpede klassekampe, gør den økonomi-logiske synsvinkel i realiteten klassekampen til intet. Og på det punkt får de idealisternes tilslutning, omend ud fra en helt modsat angrebsvinkel.

Begrebet klassekamp

Men hvad var det da, der drev de landboreformer igennem, som åbnede for den kapitalistiske udvikling? Et passende udgangspunkt for en diskussion heraf er stavnsbåndets indførelse i 1733. Stavnsbåndet indførtes med den begrundelse, at bønderne stak af fra godserne, så godsejerne ikke kunne få deres gårde besat og hovarbejdet udført. Men stavnsbåndet løste ikke godsejernes produktivetsproblemer. Utallige indberetninger viser, at bønderne stak af alligevel, selv om stavnsbåndsalderen til stadighed blev udvidet. Samtidig vrimgledede det med klager over, at de bønder, der ikke stak af, var dovne, vrangvillige, upålidelige og halsstarrige stympere, som var til evigt besvær for godsejerne. Men uanset den ringe effekt var stavnsbåndet den herskende klasses reaktion på bøndernes klassemodstand. Stavnsbåndet var et led i godsejernes skærpelse af klassekampen mod bønderne.

At kalde enkeltbøndernes daglige vrangvillighed og deres flugt fra godserne for klassemodstand, ja, ligefrem for klassekamp, vil sikkert skurre i manges øren. For klassekamp opfattes ofte som en klasses organiserede samlede kamp mod en anden klasse. Ikke-marxister tolker næsten altid begrebet på denne måde, men også blandt marxister møder man denne snævre fortolkning.

I videste forstand indebærer en sådan indsnævring af klassekampsbegrebet, at klassekampen kun optræder relativt sjældent i historiens forløb, nemlig kun i de perioder, hvor en klasse er sig bevidst som klasse og handler som sådan, og sådanne perioder er i det store og hele identiske med de begrænsede tidsrum, hvor klasser kæmper om den samfundsmæssige magt. Men klasserne eksisterer jo både før (og efter) disse skærpede situationer. Forudsætningen for, at kampen om magten overhovedet bliver aktuel, er jo, at der på forhånd eksisterer klasser, som står i modsætning til hinanden. F.eks. står godsejerne og bønderne også i ikke-omvæltningstider over for hinanden som udbyttede over for udbyttere, der strides om, hvem der skal tilegne sig hvor meget af det samfundsskabte produkt.

Kampen om produktet spiller således en rolle lige fra den individuelle udmåling af det daglige hovarbejde, af de årlige afgifter, af størrelsen af stedsmålet ved fæsteindgåelsen osv. osv. til samfundets totale organisering og magtstruktur. Og denne daglige kamp, der genspejles i og gennemsyrrer hele den samfundsmæssige struktur, er ligeså meget klassekamp som de åbne håndgemæng, der finder sted i revolutionære situationer. Det er derfor klassekampen, som den udspiller sig ligefra den enkeltes optræden over for modparten til mere eller mindre samvirkende

klassehandlinger, der er selve det konstituerende element ved enhver klassesdelt samfundsformation.

Men den daglige klassekamp udfolder sig naturligvis forskelligt, alt efter de betingelser, der findes. I det 18. århundrede var fæstebøndernes klasse spredt på mere eller mindre isolerede godsenheder, inden for hvilke bønderne yderligere var mere eller mindre isoleret i små landsbyer. Mulighederne for national, ja, selv for regional kommunikation og koordinering af handlinger var begrænsede. I den daglige kamp mod godsejerne stod bønderne ofte alene eller allerhøjest sammen som landsbyfæller. Det er rigtigt, at det ikke er en bevidst og organiseret klasse, der kæmper, når enkeltbønder rømmer fra snart ét, snart et andet gods, eller når enkeltbønder surmulende laver deres personlige arbejd-langsomt aktioner. Men resultatet bliver ikke desto mindre, at godsejerne rammes, og at disse derfor sætter ind med stavnsbåndet og med andre former for skærpelse af klasseundertrykkelsen.

Når der her er lagt så meget vægt på den daglige klassekamp, er det for at vise, at denne kamp trænger helt ud i samfundets enkelte porer. Men det skal ikke af den grund forglemmes, at 1700-tallet kan opvise en række betydningsfulde eksempler på organiseret bondepolitisk modstand mod godsejerklassen. Claus Bjørn har i sin bog: *Bonde. Herremand. Konge. Bonden i 1700-tallets Danmark* (1981) fremdraget en række eksempler på organiseret bondepolitik, og han fremhæver i sin diskussion af kildematerialet, at dets klasseénsidige karakter sikkert skygger for langt større bondeaktivitet end den, han har fremlagt med sin bog (jvf. især s. 139-46).

Samtidig findes der i historieskrivningen en tradition for, at 'bondepolitik' ikke er bøndernes egen politik, men de herskendes politik over for bønderne eller på bøndernes vegne.

Klassekampen og bondereformerne

Men bønderne var politiske 'personer', uanset om de optrådte med større eller mindre bevidsthed eller mere eller mindre organiseret. Og godsejerne måtte bestandigt forholde sig politisk til bønderne. Indførelsen af stavnsbåndet var et eksempel på, hvorledes godsejerne brugte deres statsapparat som led i en defensiv politik over for den klasse, hvis medlemmers hovedsagelige individuelle og passive handlinger truede godsejernes udbytningsgrundlag. Men hverken stavnsbånd eller andre defensive undertrykkelsesforanstaltninger hjalp. Godsejerne blev tvunget af bønderne til at gøre sådanne indrømmelser over for selvsamme bønder, at selve den feudale grundstruktur begyndte at gå i opløsning. Og næppe

var denne proces gået i gang, førend bønderne for alvor fik blod på tanden. Gennem en accellererende bondepolitisk aktivitet fra slutningen af 1760'erne (jvf. Bjørn, anf. arb., s. 146 ff.) fremskyndes opløsningen, således at den ene reform snart følger den anden i et stadigt kapløb med en mere og mere bevidstgjort og aktivt handlende fæstebondeklasse.

Det er således bøndernes klassekamp i alle dens varianter, som er den egentlige årsag til bonde reformerne. Men hvilken rolle spiller så de økonomisk-konjunktuelle forhold? Det er rigtigt, at det danske landbrug i midten af det 18. århundrede løb ind i gunstige konjunkturer, at efterspørgslen efter landbrugsvarer voksede som følge af verdensmarkedets udvidelse, og at driftige godsejere blev utålmodige, når de ikke kunne nyde godt af opsvinget, fordi produktiviteten i landbruget kvantitativt og kvalitativt var relativt lav i forhold til konjunktur-mulighederne.

Der har imidlertid også i tidligere perioder været konjunktursvingninger, der har haft betydning for de vilkår, hvorunder klassekampen konkret har udfoldet sig, men hvor 'løsningerne' har været andre (f.eks. øget hoveri, gods-koncentration mv.). Det, som bevirkede, at klassekampen (årsagen) i slutningen af 18. århundrede fik den virkning (reformerne), den fik, var mere grundlæggende forandringer i hele den social-økonomiske struktur, som var gået forud for perioden, og som ikke kan reduceres til en midlertidig konjunktursvingning eller til en udvidelse af verdensmarkedet, omend denne udvidelse er en medvirkende faktor.

Den oprindelige akkumulation

Men hvad er det da for grundlæggende forandringer i den social-økonomiske struktur, som betinger, at agrarrevolutionen i slutningen af det 18. århundrede på én gang er anti-feudal – i form af bøndernes sejr over herremændene – og borgerlig?

Når den antifeudale revolution blev borgerlig i sit væsen, skyldtes det, at den fandt sted i en epoke, hvor den oprindelige akkumulation bankede på feudalismens dør.¹ Men den oprindelige akkumulation er ikke årsagen til, at der indtræffer en grundlæggende omvæltning af de hidtidige produktionsforhold – den er kun den betingelse, der medfører, at indholdet af den antifeudale revolution bliver borgerlig og ikke noget andet. Den oprindelige akkumulations fremvækst er således – sagt på en anden måde – den betingelse, hvorunder klassekampen mellem herremænd og bønder finder sted. Derfor ender denne klassekamp med at

¹ Den oprindelige akkumulation indebærer dels frigørelsen af arbejdskraft, der kan købes som vare på et arbejdskraftmarked, og dels fremkomsten af en kapital; når kapitalen køber arbejdskraften, er der etableret et kapitalistisk udbytningsforhold.

fremskynde overgangen til kapitalismen og ikke med en reorganisering af de feudale produktionsforhold.

I årtier var der i det feudale samfunds skød fremvokset en række elementer, der er karakteristiske for den oprindelige akkumulation. Inden for landbruget var der sket en stærk forøgelse af landlønarbejderlaget, hvis feudale relationer blev mere og mere rudimentære. Landarbejderne var i hovedsagen lønarbejdere, der solgte deres arbejdskraft til godsejerne – og til fæstebønderne. Allerede før landboreformernes tid fandtes der således inden for den vigtigste produktionssektor, landbruget, et voksende lønarbejderlag og halvproletariat (husmændene), der i løbet af de første tre fjerdedele af det 18. århundrede i tal løber fra antallet af fæstebønder.

Den anden side af den oprindelige akkumulation var den voksende pengelighed, der var en følge af handelens vækst og pengeøkonomiens fremtrængen på bekostning af den oprindeligt dominerende naturalieøkonomi.

Denne oprindelige akkumulation korresponderer med en udvikling af produktivkræfterne. Nøjes vi her med at se på landbrugets produktivkræfter, er det karakteristisk, at en række dyrkningsmetoder udvikles netop i det 18. århundrede. For at kunne anvende disse nye metoder må landbrugets struktur rationaliseres.

Det er denne strukturrationalisering, som ved åbningen af debatten i 1750'erne om de agrare forhold først og fremmest påkalder sig de lærde's interesse. Og det blev efterhånden klart, at det traditionelle landsbyfællesskab med de udstrimlede lodder var en af de afgørende hindringer for, at landbrugets produktivkræfter kunne udvikles og produktiviteten derigennem øges.

At den 'tekniske' side af sagen var inspirationen til åbningen af den landøkonomiske debat i midten af 1750'erne, kan bl.a. ses af fordelingen af indlæggene i det førende debatorgan, tidsskriftet »Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin«, der begyndte at udkomme i 1755. I starten handlede det overvældende flertal af afhandlingerne om landbo-tekniske spørgsmål; og man kom ret vidt omkring, fra anvisninger på roccavling over ideer til forbedring af frugt- og urtehaver til forslag til forbedringer af bøndernes 'race'. Efterhånden veg de tekniske spørgsmål for mere politiske, hvor også bøndernes sociale forhold inddrages. Fortsat er det dog det blandede teknisk-politiske problem, landsbyfællesskabet, som dominerer. (Jvf. Højland/Johansen: Omkring tidsskriftet Danmarks og Norges Oeconomiske Magazin. Utrykt specialeafhandling, Kbh. Univ. 1979, især s. 192).

Det gennemgående er således, at debatten om landboforholdene

starter med rent tekniske overvejelser, hvorefter det erkendes, at først og fremmest fællesskabet er en hindring såvel for den tekniske udvikling som for en effektiv udnyttelse af den vigtigste produktivkraftfaktor, den menneskelige arbejdskraft. Denne erkendelse fører til den begyndende ophævelse af fællesskabet. Strimmelbruget afløses af udskiftede samlede jorde.

Udskiftningen er i sit væsen en produktivkraftforbedring. Der er ingen principiel forskel på en reorganisering af jordfordelingen og f.eks. udviklingen af en ny plootype. Desuden skal det understreges, at der ikke er noget i vejen for, at en udskiftning kan finde sted inden for de feudale produktionsforholds rammer. Udskiftet gods kan være fæstegods lige så vel som gods, der er integreret i fællesskabet. En fæstebonde på udskiftet jord kan lige så vel tvinges til hovarbejde som en landsbybonde.

Netop udskiftningen har imidlertid forledt mange til den opfattelse, at det var denne i forhold til århundrederne før radikale omordning af produktivkræfterne, som nødvendiggjorde reformerne i slutningen af det 18. århundrede. Udskiftningsprocessen gik jo i gang, før reformerne blev iværksat, dels på enkelte godser og dels gennem en lovgivning, der gav godsejerne ret til at udskifte jorden. Ved at lade den ovenfra igangsatte udskiftningsproces være årsagen til reformerne, gør man sig imidlertid skyldig i en forveksling af årsager og betingelser. Det er rigtigt, at udskiftningen var udtryk for, at godsejerne søgte nye veje i deres bestræbelser på at udnytte produktivkræfternes udvikling. Ingen herskende klasse, der inden for sit produktionsområde støder på en udvikling af produktivkræfterne, undlader at forsøge sig med en udnyttelse af denne udvikling, såfremt den ikke truer deres eksistens som klasse.

Men udskiftningen løste ikke godsejernes produktivtetsproblem. Udskiftningen havde et dobbelt formål: Dels skulle den øge de enkelte bønders produktivitet på den jord, der nu kom til at ligge direkte til deres gård, og dermed føre til en forbedring af bondearbejdskraftens reproduktionsmuligheder. Og dels skulle den derigennem skabe et bedre underlag for stordriften på hovedgårdsjorden. Men denne stordrift var baseret på hoveri, og bønder, der ydede hoveri, var lige dårlig arbejdskraft, uanset om de kom fra en gård under landsbyfællesskabet eller fra en gård, der var udskiftet.

Det korte af det lange var, at udskiftningen ikke løste produktivtetsproblemerne for herremændene på grund af bøndernes mangeartede modstand, der ikke mindst tog til, efter at fællesskabs-systemet var begyndt at gå i opløsning. Protesterne mod især hovarbejdet tog til. Og det stod snart klart, at det ikke var muligt at udnytte produktivkræfternes udvikling inden for de herskende social-økonomiske rammer. Den udbyt-

tede fæstebondeklasse strittede simpelthen imod. Det var denne modstand, der tvang godsejerne og staten til at gennemføre landboreformerne.

Eller sagt koncentreret sammenfattende på denne måde: *Udskiftningen er udtryk for produktivkræfternes udvikling. Gennemførelsen af udskiftningen demonstrerer med al tydelighed produktionsforholdenes forældelse. Men det er klassekampen, der fører til opløsningen af det udbyttningsforhold, dvs. de produktionsforhold, der umuliggjorde en effektiv udnyttelse af den udskiftede jord og af den i forvejen udskiftede godsejerjord, hovedgårdsjorden.*

Hermed er vi tilbage ved de betingelser, hvorunder den agrare omvæltning fandt sted. Som tidligere omtalt lurede de kapitalistiske produktionsforhold lige om hjørnet. En landlønarbejderklasse og et halvproletariat var vokset frem, som på godserne kunne erstatte hovarbejderne. Og det er i denne forbindelse værd at erindre sig, at i sig selv er en landarbejder ikke 'billigere' for godsejerne end en hovarbejder. Hovarbejdet er jo gratis arbejde, mens der kræves lønudbetaling – hvor pauver den end måtte være – til en fri lønarbejder. Men produktiviteten på godserne blev i løbet af det 18. århundrede stadig dårligere, når den havde hovarbejdet som grundlag, simpelthen fordi bønderne vægrede sig mod det. Det var denne vægring, der gjorde udbytningen af frie lønarbejdere, der kunne fyres, relativt mere rentabel, selv om den i 'kroner og ører' umiddelbart syntes at koste mere.

Ud over fremvæksten af en landlønarbejderklasse – den ene side af den oprindelige akkumulation – vandt pengeøkonomien mere og mere frem, hvilket igen betød, at der fandtes en voksende pengekapital, som kunne investeres i produktionsmidler og arbejdskraft. Oprettelsen af kreditkasser med henblik på at støtte bøndernes køb af deres gårde er udtryk herfor. Og efterhånden kom der gang i frikøbene; og godsejerne satte sig ikke imod disse frikøb, først og fremmest fordi deres interesse i bevarelsen af fæstejorden svandt, og delvis fordi de selv tjente på dem. Med gennembruddet for bøndernes interessekamp i slutningen af det 18. århundrede var fæstejorden ikke længere det mest givtige udbyttningsobjekt. Samtidig var ønsket om frikøb ligeledes et stadigt væsentligere element i denne interessekamp.

Det var således fremkomsten af kapitalistiske produktionsforhold, som blev resultatet af det sidste og afgørende livtag mellem feudalismens hovedklasser. Det feudale godsejerbrug blev successivt og uigenkaldeligt forvandlet til kapitalistisk godsdrift, hvilket muliggjordes ved landlønarbejderklassens og halvproletariatets (husmændenes) fremvækst. Og fæstebøndernes gårde blev forvandlet til private selvejede gårdbrug, hvor

det i hovedsagen var bondefamiliens eget arbejde suppleret med udbytningen af landarbejdere, der kom til at dominere landbruget.

Det egentlige brud, den egentlige revolutionerende omvæltning, sker således med bøndernes sejr over den feudale godsejerklasse i slutningen af det 18. århundrede. Det er dette brud, der skaber de nye produktionsforhold, som falder endeligt på plads i løbet af det 19. århundrede.

Agrarkapitalismen

Med traditionel tænkning i baghovedet kan man imidlertid spørge, om det ikke er en ejendommelig kapitalisme, der erstatter feudalismen. Normalt forbindes kapitalismen med industrialisering, men i Danmark slår industrialiseringen først igennem i anden halvdel af det 19. århundrede. Indtil da er det kapitalistisk godsdrift og simpel vareproduktion (gårdmandsbruget), som dominerer. Betyder dette så, at man må operere med en kapitalisme uden industri, en 'ren' agrarkapitalisme?

At man ud fra et marxistisk standpunkt kan stå uforstående over for en sådan mulighed, skyldes ikke mindst, at Marx i sit hovedværk, »Kapitalen«, analyserede kapitalismens tilblivelsesproces primært på grundlag af prototypen på et *industri* kapitalistisk samfund, nemlig det engelske. Men i og for sig er der intet til hinder for, at kapitalistiske produktionsforhold kan etableres og konsolideres inden for den agrare sektor. Kvalitativt er der ingen forskel på en arbejdsdelt og efterhånden mekaniseret fabriksvirksomhed og en arbejdsdelt og efterhånden mekaniseret landbrugsdrift. Det er ikke produktionens art – f.eks. burhøns kontra sko eller roer kontra tandpasta – som skiller én produktionsmåde fra en anden. Det er udbytningsformen.

Men hvad så med den simple vareproduktion, dvs. en produktion for markedet på den private ejendomsrets grundlag, men i hovedsagen baseret på ejerens og hans families eget arbejde og ikke på udbytning af købt arbejdskraft? Denne produktionsform, som kommer til at spille en så stor rolle i det 19. århundrede, er en overgangsform, som ganske vist ikke eller kun beskedent bygger på udbytning, men som alligevel er underlagt kapitalismens karakteristiske betingelser: Varemarkedet og dermed konkurrencen og dermed igen akkumulationstvangen. Det er da også betegnende, at denne akkumulationstvang i løbet af det 19. århundrede medførte, at nogle gårdmænd vandt i konkurrencen og for akkumuleret kapital kunne købe stadig mere arbejdskraft, mens andre gårdmænd tabte og sank ned i husmændenes rækker og ofte endte med – måske efter en generation – at blive endegyldigt proletariserede. Og alt dette fandt sted i løbet af det 19. århundrede, uden at dette skyldtes industriens

fremvækst, men tværtimod i første række var en følge af konkurrencen selv og dels af de voksende krav til kapitalakkumulationen, som den hastige udvikling af produktivkræfterne inden for landbrugssektoren selv medførte.

Fra landboreformernes gennemslag til sidste fjerdedel af det 19. århundrede var Danmark et kapitalistisk samfund, der bestod af storgodsejere (storkapitalister, der dog fortsat anvender rudimentære feudale udbytningsmetoder, indtil disse endegyldigt forsvinder), af simple vareproducenter, og efterhånden i voksende omfang af mellemstore og mindre kapitalistiske bønder, der lever af at udbytte landlønarbejdere og halvproletarer (husmænd).

Men produktivkræfternes udvikling pegede jo ikke kun inden for agrarsektoren frem mod en stadig mere arbejdsdelt og kapitalkrævende produktion. Industrialiseringen brød igennem snart i ét land, snart i et andet. I Danmark var det den agrarkapitalistiske udvikling siden begyndelsen af det 19. århundrede, som skabte de akkumulationsbetingelser, der gjorde det nemt for industrikapitalismen at etablere sig. Industrialiseringen, som kun blev forsinket af en efterbleven bevarelse af feudale restriktioner, indtil disse fjernedes først og fremmest med næringsloven af 1857, var således en udvidelse af de kapitalistiske produktionsforhold fra agrarsektoren til bysektoren. Med den kapitalistiske produktionsmådes sejr i byerne, først og fremmest gennem industrialiseringen, er overgangsprocessen fuldbjort.

Industrialiseringen er således det sidste led i kapitalismens endegyldige 'overtagelse' af samfundet og ikke det første.

Overbygningen

Tidligere i denne artikel er Marx blevet citeret for følgende udsagn fra hans komprimerede metodiske Forord til Kritikken af den politiske økonomi: »På et vist trin i deres udvikling kommer samfundets materielle produktivkræfter i strid med de forhåndenværende produktionsforhold . . . Fra at være produktivkræfternes udviklingsformer slår disse forhold om til at blive lænker for dem. Der indtræder da en epoke med sociale revolutioner« (jvf. ovenfor, s. 199).

Det var en sådan social revolution, der indtraf i Danmark i slutningen af det 18. århundrede, manifesteret gennem bøndernes klassekamp mod de feudale godsejere. Marx fortsætter: »Med forandringen af det økonomiske grundlag sker der en langsommere eller hurtigere omvæltning af hele den uhyre overbygning« (sammesteds).

Måler man imidlertid denne betragtning i forhold til den tidligere

beskrevne 'revolutionsromantiske' opfattelse, der er affødt af Oktoberrevolutionens ophøjelse til at være selve typen på en revolution, kommer både Marx og den danske overgang fra feudalismen til kapitalismen til kort. Marx opererer nemlig ikke med en samtidig total omvæltning af både basis og overbygning. Han forestiller sig den sociale revolution som den afgørende og bestemmende gennembrudsfaktor, der fører til en »langsomme eller hurtigere omvæltning af hele den uhyre overbygning« (min udh.).

Langsomme! Er det ikke den rene og skære væmmelige reformisme, set ud fra det 'revolutionsromantiske' synspunkt? Marx udtaler sig imidlertid ikke om den proletariske revolution. Han udtaler sig om historiens hidtidige gang. Og i forlængelse heraf vil det være på sin plads at understrege den kvalitative forskel på den proletariske revolution på den ene side og alle tidligere revolutioner, herunder også de borgerlige, på den anden, ikke mindst for yderligere at påpege det meningsløse i at anvende den russiske Oktoberrevolution som revolutionsmodellen. Lad os her eksemplificere forskellen ved at se på forskellen mellem den proletariske og den borgerlige revolution:

Under kapitalismen er proletariatet – for nu at bruge Marx' terminologi – besiddelsesløs, indtil det sætter sig i besiddelse af produktionsmidlerne. For at få fat i disse må proletariatet først erobre statsmagten, der skaffer proletariatet den kollektive ejendomsret til produktionsmidlerne. Den socialistiske revolution er således karakteriseret ved, at den politiske revolution er forudsætningen for den sociale, dvs. for omkalfatringen af produktionsforholdene.

For den borgerlige revolution gælder imidlertid andre forudsætninger. Overgangen fra feudalismen til kapitalismen er en overgang fra én samfundsformation med besiddende kontra besiddelsesløse til en anden samfundsformation med besiddende kontra besiddelsesløse. Den kvalitative nye ejendomsform, der konstitueres via den oprindelige akkumulation, er allerede til stede i det feudale samfunds skød. Og denne tilstedeværelse udgør de betingelser, klassekampen føres under, og bestemmer dermed også de resultater, der følger af den sociale revolution. Godsejerne kan således godt forvandles til kapitalistiske godsejere og bønderne til kapitalistiske gårdejere, uden at statsmagten via en pludselig, endsige voldelig omvæltning erobres af en ny klasse på den historiske scene. I øjeblikket kan forvandlingen endda udmærket ske med den eksisterende statsmagts bistand.

Der kan således godt opstå en revolutionær situation på det 'sociale niveau', uden at der dermed indtræffer en 'fransk revolution'. Det afhænger af de specifikke omstændigheder, hvorunder den sociale revolu-

tion finder sted. Eller sagt på en anden måde: Det afhænger af de eksisterende, fremvoksende kapitalistiske produktionsforholds placering i forhold til de feudale, om den sociale revolution tilspidser de politiske modsætninger omkring overbygningen eller ikke.

Frankrig og Danmark

Lad os sammenligne den sociale revolutions vilkår i Frankrig med dens vilkår i Danmark. Det karakteristiske for udviklingen i Frankrig forud for den store revolution var, at der var fremvokset et kvalitativt stærkt bourgeoisie, hvis økonomiske grundlag var såvel fabriksvirksomheder som handel og bankvæsen. I landbruget var forholdene meget brogede, ligefra bønder, der nærmest var livegne, til frie, men stærkt skatteplagede bondebrug. Grundlæggende var bondeforholdene imidlertid ikke forskellige fra de danske, omend en særlig skrap statslig udsugning, herunder mange bønders omfattende hovforpligtelser over for staten, i særlig grad skærpede modsætningerne mellem bonde og statsmagt.

Det, der var afgørende forskelligt fra danske forhold, var det ikke-agrarere storborgerskabs relativt centrale økonomiske placering. Denne placering modsvarede på ingen måde af dette borgerskabs politiske indflydelse. Det var godsejerne og deres kongemagt, som beherskede overbygningen. Modsætningen mellem det efterhånden velformuende borgerskab på den ene side og godsejerne inklusive disses parasitære enevældige statsapparat på den anden var den primære årsag til, at den franske omvæltning, der begyndte 1789, fik en så radikal karakter og omfattede en omstyrtelse af overbygningen. Thi der fandtes en ny fremvoksende, økonomisk velfunderet klasse, der ville have magten for sig selv, hvilket igen førte til, at den hidtil herskende feudale klasse for at forhindre dette klyngede sig til de privilegier, der kunne holde borgerskabet stangen. Dette skærpede modsætningerne til bristepunktet og medførte, at det blev repræsentanterne for bourgeoisiet, der gennemførte de store godsejerfjendtlige reformer, symboliseret ved Nationalforsamlingens vedtagelser den 4. august 1789, hvor man presset af omfattende bondeopstande afskaffede skatteprivilegierne, hovpligten, herremandsrettighederne og det personlige underordningsforhold. I Frankrig var det således en kvalitativt stærk kapitalistisk sektor, der skærpede de politiske modsætninger. Og denne sektor var ikke agrar.

Som allerede påvist var den danske sociale revolutions betingelser andre. Den oprindelige akkumulation var endnu ikke 'endt i' etableringen af en kvalitativt stærk kapitalisme hverken inden for eller uden for det feudale samfunds produktionsgrundlag, landbrugssektoren. De godseje-

re, der i slutningen af det 18. århundrede stod over for en bondeklasse, der bekæmpede den fortsatte eksistens af feudale produktionsforhold, var ikke konfronteret med et bybourgeois, der konkurrerede med dem om magten.

På den anden side var den oprindelige akkumulation så fremskreden, at nedbrydningen af de feudale grundforhold nødvendigvis måtte føre over i en udvikling, der frigjorde kapitalismen. Videreudviklingen af produktivkræfterne kunne kun finde sted gennem en kapitalistisk storproduktion og gennem en overgang fra fæsteproduktion til den simple vareproduktions gårdbrug.

Godsejerne, der sad på statsmagten, kunne således redde skindet ved at gennemføre de reformer, der var nødvendige for, at samfundet ikke brød sammen som følge af bøndernes objektive og subjektive opgør med feudalismen, og ved samtidig selv at – så at sige – 'ile over' i borgerskabets klasse, dvs. gennemføre deres egen forvandling til agrart storborgerskab. I og med at godsejerne selv gennem reformerne kodificerede den stedfindende sociale revolution, åbnede de op for den – som Marx kalder det – »langsomme . . . omvæltning af hele den uhyre overbygning.«

Den sene enevælde

Det er klart, at disse betragtninger over den danske overgang fra feudalisme til kapitalisme, der lader det egentlige brud ske med 'bondefrigørelses'processen i slutningen af det 18. århundrede og som i konsekvens heraf lader kapitalismen konstituere sig som kvalitativt dominerende produktionsmåde allerede fra begyndelsen af det 19. århundrede, rejser spørgsmålet: Var den senenevældige statsmagt, dvs. statsmagten efter reformtiden, feudal eller borgerlig?

Tager man sit udgangspunkt i Marx' formulering, at der sker en »langsomme . . . omvæltning af hele den uhyre overbygning«, kunne man jo logisk give det salomoniske svar, at det tidlige 19. århundredes statsmagt langsomt forandrede sig fra at være feudal til at blive borgerlig, og at der således ikke skete et kvalitativt spring inden for overbygningens sfære, der svarede til bruddet i basis.

Præciserer man imidlertid, hvad man spørger om, er et sådant svar ikke tilfredsstillende. For i selve spørgsmålet om statsmagtens karakter ligger jo et krav om at klassebestemme denne karakter. Hvilken klasse har magten? Det er det, der spørges om. Og eftersom det danske samfunds klassestruktur efter reformtiden er domineret af en herskende godsejerkapitalistklasse over for en ret så stor klasse af simple vareproducenter og en voksende skare af landlønarbejdere, må svaret på det stillede

spørgsmål være, at den feudale statsmagt er afløst af en agrarborgerlig.

Denne bestemmelse er en 'væsen'sbestemmelse, som naturligvis får afgørende konsekvenser for analysen af udviklingen inden for overbygningen i resten af det 19. århundrede. Men en 'væsen'sbestemmelse er ikke nok. Den må ledsages af spørgsmålet: Hvad er de særlige karakteristika ved den tidlige borgerlige (agrarkapitalistiske) statsmagt?

Her er det især absolutisme-problemstillingen, der falder i øjnene. Statsmagten var enevældig både før og efter landboreformerne. Det er bl.a. derfor, at den borgerlige historieskrivning sætter skel, ikke ved slutningen af det 18. århundrede, men ved 1848. For den borgerlige historieskrivning periodiserer ud fra, at den politiske historie og dermed overbygningens formskifter er det primære i modsætning til marxismens synspunkt, hvis udgangspunkt er produktionsforholdene og dermed klassekampens historie.

Ganske vist skal det medgives, at reformtiden også fremtræder som en afgørende skillelinie, ikke mindst hos historikere, der har deres rod i 'bondevenstre'. Men det er dog først og fremmest den borgerlige akademiske tradition, der har behersket historieskrivningen, og som på den ene side har genspejlet det endeligt sejrende byborgerskabs selvforståelse og på den anden side har været udtryk for historikernes spejlen sig selv i en periode, hvor akademikernes politiske rolle træder tydeligst frem.

Den borgerlige historieskrivnings »1848«-periodisering med absolutismens fald og den frie grundlovs indførelse som det store skel har imidlertid ført til, at der er blevet 'skygget for' den egentlige og tidligere indtrufne forandring af statens klassekarakter.

En konstatering af, at den senenevældige statsmagt faktisk skulle bevare og forsvare *godskapitalistiske* klasseinteresser, betyder imidlertid ikke, at den senenevældige stat var rensset for feudale elementer og feudal politik. Det er karakteristisk, at den senenevældige statsmagt nok fremmer godsejerkapitalisternes interesser, men det er samtidig karakteristisk, at den gennem en feudal konserveringspolitik – bl.a. med bevarelsen af en række indskrænkninger i næringsfriheden – forsøger at holde bykapitalistiske tendenser i ave. Dertil kommer det politisk centrale, at den senenevældige statsmagt gennem kampen mod en 'fri' forfatning søger at forhindre både byborgerskabet og den voksende gårdejerklasse i at skaffe sig indflydelse.

»Langsomheden« i forandringerne af overbygningen viser sig således ved, at godsejerkapitalisterne benytter et statsapparat, skabt af og for feudalismen, til at værne egne separate klasselagsinteresser ret over for det fremvoksende byborgerskab og over for den geografisk spredte

gårdmandsklasse, der netop er ved at konstituere sig ud af de feudale produktionsforhold. Men eftersom overbygningens form bliver mere og mere anakronistisk i forhold til agrarkapitalismens gennembrud i basis, bliver den sene enevælde en mere og mere absurd foreteelse.

»1848«

'1848' skal ses i dette perspektiv. Afviklingen af enevælden var udtryk for det fremvoksende, men endnu spæde byborgerskabs stormløb mod godsejerkapitalisternes forsøg på at bevare magten for sig selv. Samtidig var afviklingen udtryk for de agrare simple vareproducenters bestræbelse på at gøre det af med et regeringssystem, som de længe havde prist for at have nedbrudt feudalismen, men som de efterhånden indså var groet fast i en konservatisme, der hæmmede en effektiv udnyttelse af de frugter, bønderne havde høstet gennem den sociale revolution i slutningen af det 18. århundrede.

Men det mindre og mellemstore agrarborgerskab måtte sande, at alliancer mellem forskellige klassefraktioner inden for borgerskabet er ligeså kynisk interessebestemte som den kapitalistiske konkurrence er det. De nationalliberale repræsentanter for by-bourgeoisiet havde brug for en alliance med det brede lag af simple vareproducenter. Alene var de ikke stærke nok til at hamle op med enevælden. Men næppe havde de 'forbrugt' alliancen til selv at skaffe sig adgang til udøvelsen af statsmagten, førend de med al magt gav sig til at bekæmpe de koncessioner, de bl.a. på valgrets- og valgbarhedsområdet havde måttet give gårdmændene gennem indførelsen af Junigrundloven. De svulstige fraser om nation og folk blev snart afsløret som det de var: et borgerskabs akademiske fanebæreres selvsmagende retorik anvendt til folkeforførerisk opsamling af de mindre dannede bag eget felttog mod slesvig-holstenerne og for egen adgang til magtens gemakker.

Resultatet af '1848' blev således, at de byborgerlige opkomlinge gennem udnyttelsen af en national krisesituation, det slesvig-holstenske oprør, for alvor tog konkurrencen op med godsejerkapitalisterne om beherskelsen af statsmagten. Adgangsbilletten til statsmagten var 'den almindelige valgret' (helst dog ikke så almindelig, at bondemasserne tilgrisede Rigsdagens gemakker), og med kravet om 'almindelig valgret' kom byborgerskabet til at udfordre godsejerkapitalisterne, der havde brugt enevælden som skjold. Enevoldssystemet, skabt af feudalismen, endte således med at være en storkapitalistisk godsejerfraktions sidste redningsplanke i bestræbelserne på at bevare statsmagten for sig selv.

Overfladisk kan situationen i 1848 minde om situationen i Frankrig i

1789. Enevoldsmagten som godsejernes sidste bastion. Men det er kun på overfladen, sammenligningen holder. For de franske godsejere, der klyngede sig til enevældens magtapparat, var endnu feudale herremænd, og bøndernes og borgernes væbnede omvæltning af enevælden indebar et kraftigt angreb på de ejendomsforhold, på hvilke godsejernes økonomiske og politiske magt hvilede. Således var det ikke i Danmark, hvor godsejerne i 1848 allerede en rum tid havde været i hovedsagen kapitalistiske godsbesiddere. Det betød, at det fremvoksende bybourgeois stræben efter magten ikke som konsekvens havde en likvidering af godsejernes økonomiske basis. Ingen anfægtede deres godsejendom, hvis drift var baseret på landlønarbejdere. Det eneste, byborgerskabet ønskede, var selv at komme til statsroret enten ved at skubbe godsejerne til side eller ved i hvert fald at dele magten med dem.

'1848' repræsenterer således ikke gennembruddet for den borgerlige statsmagt. '1848' justerede den allerede eksisterende borgerlige statsmagt, der nu fik et bredere grundlag inden for en borgerklasse, der efterhånden omfattede andre end godsejerfraktionen.

Men denne fraktion strittede imod. Ikke for at få enevælden igen. Denne statsform, skabt af feudalismen, var uigenkaldeligt passé. Fraktionen udnyttede imidlertid det nationalliberale borgerskabs diletteriske nederlagspolitik i 1864 til at skubbe det lammede '1848'-borgerskab til side med gennemførelsen af 1866-forfatningen, der sikrede godsejerne og deres medløbere magten i førstekammeret. Men godsejernes come back endte snart i en ynkelig defensiv demonstrationspolitik med 'Provisorierne' som højdepunktet (eller lavpunktet). Selv ikke alliancen med den anakronistiske kongemagt og selv ikke tilnærmelsen til det nye borgerskab inden for industri og bankverden var i længden i stand til at dæmme op for godsejernes nederlag. Den kapitalistiske udvikling med industri- og ikke mindst finanskapitalens stadig større økonomiske dominans gjorde godsejerne til en marginalgruppe inden for kapitalistklassen.

Systemskiftet i 1901 symboliserede den endelige afrunding af en borgerlig statslig overbygning, hvis basis var den fulde modning af alsidige kapitalistiske produktionsforhold.